

MEGYESI BOLDIZSÁR

A ZALASZENTGRÓTI KISTÉRSÉG AGRÁRSZEREPLŐI

Nyertesek és vesztesek

Zalaszentgrót gazdasági, társadalmi helyzete

A Zalaszentgróti kistérség, illetve a 2014-ben alakult járás szinte teljesen lefedi a korábbi Zalaszentgróti járás területét. A kistérség központja közúton a fővárostól mintegy két és fél órára (215 km), a megyeszékhelytől 41 percre (31,5 km) fekszik. A kistérség közlekedési viszonyai igen kedvezőtlenek: a Volán járatai csupán a megyén belüli és a szomszédos településekkel való kapcsolatot szolgálják, vasúti összeköttetéssel pedig csak néhány település rendelkezik a kistérség északi részén. A kistérség belső területein fekvő falvakból az ingázás nehézkes, míg a keleti részek, Óhid és környéke számára számos szolgáltatás Sümegen, az északi terület falvaiból Zalaegerszegen volna könnyebben elérhető.

1. táblázat: A Zalaszentgróti kistérség fontosabb mutatói

Mutató	Kistérségi érték	Országos érték	Megyei érték
Lakónépesség, 2011, fő	17 627	10 091 720 (0,2%)	289 180 (6,10%)
Terület, 2011, km ²	327,04	93 024 (0,4%)	3784 (8,60%)
Városi népesség aránya, 2011, %	38,70	69,5	56
Foglalkozási ráta (15–64 éves), 2010, %	53,10	55,4	52,80
Munkanélküliségi ráta (15–64 éves), 2010, %	16,25	11,23	15,85
Várható élettartam, 2011, év	73,95	70,93	71,20
Egy adózóra jutó adóköteles éves jövedelem, 2010, ezer Ft	1337	1850	1619

Forrás: TelR-adatbázis.

A kistérség a nyugat-dunántúli vidék jellegzetességeit mutatja (1. táblázat): népsűrűsége alacsony (55 fő/km²), akárcsak a városi népesség aránya, 25 településéből csupán

Zalaszentgrót városi jogállású, és a települések zöme apró- és kisfalú.¹ Legsúlyosabb problémája a népességfogyás. Bár az élveszületések aránya alig marad el a halálozásokétól, és a vándorlási különbözet is csak kismértékű hiányt mutat – mivel a beköltözők általában szegény városi családok, az elköltözők pedig képzett fiatalok –, ezért a munkaképes korú lakosság száma és aránya egyaránt csökken, és összetétele is egyre kedvezőtlenebb, hiszen a fiatalok, különösen a felsőfokú végzettséget szerzők – megfelelő munkahely hiányában – nem költöznek vissza a kistérségbe, az ingázás pedig nehezen megoldható. E szelekció következtében a térségben élők között nő a hátrányos helyzetű népesség száma és aránya. A hátrányok halmozódása elsősorban a roma kisebbséget sújtja, amelynek öt településen van kisebbségi önkormányzata, de valamilyen mértékben mindegyik településen jelen van (a 2011. évi népszámlálás szerint a kistérség lakosságának 3,11%-át teszik ki). Bár a térségben nem jellemző olyan jellegű népességcsere, illetve szegregátumok kialakulása, mint az ország más részein (Kovács 2005: 149, Virág 2006: 74), egy fókuszált vizsgálat a járás öt településén nyolc szegregátumot talált 2010-ben (Domokos 2010: 107).

A járás települései közül kiemelkedik Zalaszentgrót mint járási központ. Maga a város nem annyira a demográfiai mozgások, mint a környező települések összevonása révén növekedett: 1950-ben Kísszentgrótot, 1963-ban előbb Aranyod és Tüskeszentpéter, majd Csáford, Tekenye, Zalaudvarnok és Zalakoppány településeket csatolták a nagyközséghez. Zalaszentgrót mellett Óhíd és az északi részen Túrje tekinthető még egyfajta mikrotérségi központnak. Míg azonban a „hegyen túli települések” (Óhíd, Szalapa, Kisgörbő, Nagyörbő, Döbröce, Kisvásárhely, Sümegcsehi és Mihályfa) között van egyfajta összetartozás-tudat, a Zala-kanyar feletti települések között nincs ilyen.² Ezt példázza a közös hivatalok „mozaikos” kialakítása is. Túrje és Batyk alapítottak közös hivatalt, Zalabér és Zalavég inkább a járásközponttal működik együtt, míg Pakod és a törpefalú, Dötk a meglehetősen távoli és nehezen elérhető Kehidakustánnyal alakított közös önkormányzati hivatalt. Ugyancsak elkülönülő csoportot képez a kistérség déli részén fekvő három település: Kehidakustány, Kallósd és Zalaszentlászló, sőt a Zalaszentgróthoz csatolt Zalakoppány, Zalaudvarnok is. E települések jellegét Kehidakustány, a fürdő jelenléte határozza meg: sok a nyaraló és apartmanház, s viszonylag alacsony az egész évben életvitelszerűen ott lakók száma (Váradi 2008: 505–508, illetve Glózer–Váradi 2008: 595–597).

A Zalaszentgróti járásban soha nem volt kiemelkedő az ipari tevékenység. Első jelentősebb üzeme 1920-ban létesült (a Károlyi-féle téglagyár, ezt követően a Magyar Királyi Állami Gyümölcs Ipartelep, 1928-ban pedig a Vajgyár és a gőzmalom), majd a 2. világháború után részben a szövetkezetesítésnek, részben az iparosításnak köszönhetően megjelenik a nagyközségben a szeszipar, a borászat, a téglagyár, a textilipar, a faipar és a zöldségfeldolgozás is. A rendszerváltást követően a korábban működő vállalatok, szövetkezetek néhány év alatt megszűntek, átalakultak, a kétezres évek elején pedig még azok egy része is csődbe ment, amelyek a kilencvenes éveket túlélték.

¹ A kistérséget tizenhat aprófalú (500 fő alatti népességszámmal), hat kisfalú (500–1000 fő) és két közepes falú (1000–2000 fő), valamint a jelenleg 6816 fős város, Zalaszentgrót alkotja.

² A települések közötti együttműködések és széthúzások egy sajátos metszetéről, az iskola körzetezéséről, bezárásokról Baumann (2008: 572–576) írt részletesen.

A térség gazdasági adottságai kifejezetten kedvezőtlenek. Komoly beruházás nem érkezett a járásba, a korábbi mezőgazdasági és könnyűipari üzemek termelése jelentősen csökkent, a Balatoni üdülőövezet jótékony hatásai itt már nem érvényesülnek, a kehidakustányi fürdő hatásai pedig csak a szűk környezetre terjednek ki. „A térség a megye belső periferiára szorult területe.” Az ipari termelés a térség egyik településére sem volt jellemző. A téészek ipari melléküzemágai a téészekkel együtt teljesen megszűntek. Bár az élelmiszeripar korábban fejlett volt a térségben, a keleti piacok összeomlása, valamint a multinacionális cégek hazai megjelenése a zöldség- és gyümölcsfeldolgozást, a borászati üzemeket, a kisebb vágóhidakat, a tejipari cégek fejlődését visszavetette. Míg a kilencvenes évek előtt alapított fémipari vállalatok jórészt csődbe mentek (jelenleg már csak a zalaszentgróti Uniferro és a tūrjei Armaflit Kft. üzemel), addig a faipari ágazat, és azon belül a bútorgyártás fejlődik.³

A helyben foglalkoztatottak száma nagyon alacsony, csupán az itt élők 26 százaléka talál helyben munkát. A munkanélküliek aránya évek óta 10 százalék felett van, ami a megyei átlagnál lényegesen kedvezőtlenebb. A tartós munkanélküliek aránya különösen a volt mezőgazdasági dolgozók között magas, többségük életvezetési problémákkal is küzd interjúalanyaink szerint. Valószínűleg ez is az oka annak, hogy az önkormányzatok élénken érdeklődnek a közfoglalkoztatási programok iránt. A kistérségben négy-hat jelentősebb helyi foglalkoztató van. Ezek nagy részére az a jellemző, hogy állandó létszámmal dolgoznak, általában csak nyugdíjazáskor van üresedés, jelentős fejlesztést egyik cég sem tervez, aminek az is oka, hogy képzett szakmunkást nehezen lehet találni a kistérségben. A kistérség foglalkoztatási helyzetét jelentős mértékben meghatározza az ingázás a megyeszékhelyre és a környező ipari parkokba.

A tanulmány egyik fő célkitűzése az, hogy az elérhető és feldolgozható statisztikai adatok mögötti összefüggéseket a járás gazdálkodóival, a mezőgazdaságban és vidékfejlesztésben érintett szereplőkkel készített személyes félig strukturált interjúkkal, dokumentumok elemzésével és terepbejárással feltárjuk. A tanulmány 35 darab, 2013 szeptembere és 2015 márciusa között készített interjú elemzése alapján mutatja be a járás mezőgazdaságát. Arra kerestük a választ, hogy milyen jellegű gazdaságok milyen termelést folytatnak, hogyan alakult az elmúlt évtized változásai során a földhasználat, a gazdaságok jelene, a termékstruktúra, a gazdaságok beszerzési és kereskedelmi kapcsolatai.

Jelentős helyi, nem mezőgazdasági szereplők

Az alábbiakban azokat a helyi szereplőket, fejlesztő és gazdálkodó szervezeteket mutatjuk be, amelyek bár nem végeznek mezőgazdasági tevékenységet, közvetlenül kapcsolódnak a helyi agráriumhoz, arra jelentős mértékben hatnak vagy hatottak. Elsőként a Zala-KAR Térségi Innovációs Társulást, majd az élelmiszeripari és az idegenforgalmi vállalkozásokat ismertetjük.

³ Erről részletesen beszámol Szíjártó (2008: 539–544).

A Zala-KAR Társulás

A Foglalkoztató Zala-KAR Nonprofit Kft.-t az egész kistérség fejlesztéspolitikáját alapvetően meghatározó, 1993 óta működő Zala-KAR Térségi Innovációs Társulás alapította. A Zala-KAR egészen a közelmúltig ellátta a kistérségi társulás munkaszervezetének feladatait, még hozzá a kötelező feladatokon messze bővebb tevékenységi körrel, az oktatás és nevelés, szociális ellátások, család-, gyermek- és ifjúságvédelem, egészségügyi ellátás, területfejlesztés, belső ellenőrzés közművelődési, közgyűjteményi területeken. Ezen felül gesztorszervezete volt a LEADER+ Zala-KAR Helyi Értéket Akciócsoportnak, és kötődött a Zala Termálvölgye Egyesülethez is, amely az ÚMVP III–IV. tengelyének pályázatait koordinálta a Zalaszentgróti és a Keszthelyi kistérségben.⁴

A szervezet képviselőinek a kutatás időpontjában volt oka a magabiztosságra: pályázataikat sikeresen zárták, majd részt vettek a szociális földprogram szervezésében, segítettek a helyi termékek boltjának alapításában és működtetésében, valamint a helyi termékeket előállítók és a térség idegenforgalmi vállalkozásai közötti kapcsolatok kialakításában, erősítésében.

Élelmiszeripari vállalkozások, kereskedők

A továbbiakban azokat a helyi gazdasági és civil szereplőket mutatjuk be, amelyeknek a tevékenysége kötődik a mezőgazdasághoz, vagy jelentősen befolyásolja azt: a „csigafeldolgozót”, a helyi Grót COOP Zrt.-t, az ásványvíz-palackozót és a túskeszcentpéteri malmot (Zala-Cereália Kft.).

Az egyik legjelentősebb helyi társaság a „csigafeldolgozó” (IMOFI S.R.W.S. Kft.); a francia–magyar vállalkozás⁵ 1992 óta működik a térségben. „A cég Zalaszentgrót legnagyobb munkaadója, évi 2 milliárd forintos árbevételével pedig a város második legjelentősebb gazdasági vállalkozása” – áll egy 2011-es sajtóközleményben.⁶ A vizsgálat időpontjában 140 fő állandó alkalmazottja van a cégnek, de emellett 200 hátrányos helyzetű, alacsony iskolai végzettségű idénymunkást foglalkoztatott az áprilistól decemberig terjedő szezonban. Ez a vállalkozás kimondva-kimondatlanul a térség roma lakosságának nyújt rendszeres jövedelemszerzési lehetőséget. A társaság évente több mint ezer tonna készáru szállít Franciaországba, ami a piac 10–12 százalékát teszi ki.

A fenti cégeken kívül még a Coca-Cola Zrt. (NaturAqua) ásványvíz-palackozó egysége foglalkoztat 36 főt, itt az állandó alkalmazottak mellett jelentős a kölcsönzött munkaerő aránya is. A termálfürdőt üzemeltető Kehida Termál Kft. szintén jelentős foglalkoztató, és idegenforgalmi vonzereje révén előnyösen hat a térség kistermelőinek helyzetére is (Váradi 2008: 508–514).

⁴ Erről részletesen beszámol Váradi (2008: 514–518).

⁵ <http://www.saghegykft.hu/> (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

⁶ http://nol.hu/gazdasag/zalaszentgroti_csigat_esznek_a_franciak (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

A Zala-Cereália Kft.⁷ 1993-ban alakult, tulajdonosai a környékbeli szövetkezetek, illetve magánszemélyek voltak. A tulajdonosi kör azóta nagyban megváltozott, de továbbra is belföldi magánszemélyek, illetve szövetkezetek tulajdonában van a cég. Két fő ágazata van: a malmi őrlés és a takarmánygyártás, ezt egészíti ki egy pulyka-előnevelő üzem. A megyében ez az egyetlen még működő malomipari vállalkozás. A malomnak jelentős tárolókapacitása van (6000 tonna automatizált fémsiló, 4000 tonna padozatos raktár, 800 tonna készáru-raktár). A beszállítók a dunántúli nagytermelők és felvásárlók, közülük érdemes kiemelni a Tüskei Összefogás BÉSZ-t. A takarmány-előállítás sikerében fontos szerepet játszik a Zala-Cereália érdekeltségébe tartozó rábahídvégi pulyka-előnevelő telep.

Utoljára maradt a Grót COOP Zrt., a kistérség egyik legjelentősebb munkaadója, amelyet 1999-ben alapítottak a Szentgrót és Vidéke ÁFÉSZ tagjai, jelenleg hat magánszemélynek van 3 százalékos feletti tulajdonrésze, de a részvények több mint fele kisbefektetők birtokában van.⁸ A cég fő profilja az élelmiszer jellegű vegyes kereskedelem, de emellett egy iparcikkboltot és egy italkereskedést is üzemeltet, valamint ingatlan-bérbeadással is foglalkoznak. A foglalkoztatott létszám 80 fő körül alakult az elmúlt években.

Korábban, az ÁFÉSZ-időkben a társaság jelentős felvásárló volt, boltjai a helyben termelt kertészeti termékek friss fogyasztási piacát jelentették. A vezető elmondása szerint *„ma már nincs meg a megfelelő árualap, nem tudom helyben felvásárolni a szükséges mennyiséget burgonyából, hagymából, paradicsomból, a rendelkezésre álló mennyiséggel nem érdemes vesződni, egyszerűbb beszerezni azt a nagybani piacon”*. A kertészeti termesztés visszaeséséről több interjúalanyunk is beszámolt. Kérdés, hogy a szinte minden településen megjelenő szociális szövetkezetek és a közfoglalkoztatási programok keretei között zajló termelés alkalmas-e a kertészeti ágazat újabb felfuttatására.

A Zalaszentgróti kistérség mezőgazdasága

Amint más aprófalvas, nyugat-dunántúli vidékeken, ezen a tájon is a törpe- és kisbirtokok uralták az agrártermelést két nagybirtok mellett: az egyik a Batthány-uradalom volt Zalaszentgróton, a másik, tūrjei központtal, a csornai premontrei rend birtoka volt, kisebb-nagyobb megszakításokkal 1945-ig. Ezt követően itt állami gazdaság alakult, amelynek jogutódja a ma is működő Zal-Agro Zrt. A rendszerváltozást öt termelőszövetkezet élte meg; amelyek gyorsan, a kilencvenes évek közepén felbomlottak. A nyomukban kialakuló birtokstruktúrát a kilencvenes évek végétől részben az elaprózott, másodállásban művelt kisbirtokok, részben a volt tévesztelephelyekből kialakuló magyar és külföldi tulajdonban lévő agrárvállalkozások uralták (Zala-KAR 2004: 27).

A Zalaszentgróti járásban a földek alacsony aranykorona-értékűek (átlagosan 16 AK), ami gyümölcs- és takarmánygabona termesztésére alkalmas. Ennek megfelelően korábban minden településhez tartozott szőlőhegy, gyümölcsös, és az iskolákban egészen a hetve-

⁷ Céginformáció: <http://www.zala-cerealia.hu/index.html> (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

⁸ A leírás a Jáger Alexandra 2011-ben írt szakdolgozatában található adatok és a cégvezetővel készített interjú alapján készült.

nes évekig folyt gyakorlati kertészeti oktatás, ami mára abbamaradt. Jelenleg a szántóföldi gazdálkodás a legjellemzőbb, az állattartás szinte teljesen felszámolódott a rendszerváltást követően, a nagyüzemi baromfitenyésztés mellett csak néhány közepes családi gazdaságban folyik szarvasmarhatartás, illetve elvétve háztáji sertéstartás. Ennek megfelelően a mezőgazdaság foglalkoztatásban betöltött szerepe, bár az országos átlagnál magasabb, jelentősen csökkent az elmúlt évtizedekben, a 2011. évi népszámlálás szerint a foglalkoztatottak mindössze 7,1 százaléka dolgozott az agráriumban.

A mezőgazdaság napjainkban

A továbbiakban bemutatjuk a zalaszentgróti járás mezőgazdaságát, majd annak jelentősebb szereplőit. Ahogy a múltban, így most is a nagybirtok jellemzi a térséget. Kevesebb mint egy tucat, néhány száz hektáros, kivételes esetben 1000 hektárt meghaladó birtokon gazdálkodó szántóföldi tevékenységet folytató gazdaság mellett néhány tucat közepes, 80–200 hektáros és számos 80 hektár alatti gazdaság található. Emellett továbbra is megtalálhatók az 5 hektár alatti kifejezetten kisméretű gazdaságok a térségben. Bár elsősorban azokat a gazdaságokat vizsgáltuk, amelyek kiváltják egy családtag kereső tevékenységét, s ezek jellemzően 5 hektár felettiek, érdemesnek tűnt néhány kis területen gazdálkodó, egyedi terméket előállító gazdálkodóval is találkozni: a térségben több méhészet, kecskatenyésztő, tökmagolaj-ütő és borászat működik, esetükben a birtokméret jellemzően nem éri el az öt hektárt. Új jelenség, hogy a járásban két szervezet alapított szociális szövetkezetet, összesen hat településen. Ezekben jobbra zöldséget termelnek, valamint a tagság még létező háztáji állatainak takarmányszükségletét állítják elő.

A korábban jelentős szőlőtermesztés (Gyarmati 2005: 7, Biró et al. 2012: 60–61) napjainkra szinte teljesen eltűnt, ahogy a háztáji jellegű gyümölcsstermesztés is. Bár úgy tűnik, a szőlőtermesztés a reneszánszát éli, megélhetést csak néhány tucat családnak nyújt, akik gyakran idegenforgalmi tevékenységet is végeznek.

A mezőgazdasági üzemek leírása – általános kép

A Zalaszentgróti kistérség mezőgazdasági jellegzetességeinek bemutatását a földbirtokmegoszlás ismertetésével kezdjük. A földbirtokmegoszlást vizsgálva azt látjuk, hogy a legtöbb támogatott gazdaság 1,1 és 5 hektár közötti, 100 hektár feletti területtel pedig csupán 22 gazdaság rendelkezik (2. táblázat).

Ahogy az ország más területein, a nyers adatok önmagukban itt sem árulnak el sokat a földbirtokviszonyokról. Ezért érdemes kvalitatív módszerekkel feltárni az együttműködő gazdaságok közötti kapcsolatokat. Ezekről az egyes gazdaságtípusoknál fogunk részletesebben írni.

2. táblázat: A földbirtokméret megoszlása a Zalaszentgróti kistérségben, 2012

Földbirtokméret, hektár	Gazdaságok száma, db	Megoszlás, %
0 ha	51	10,5
0–1 ha	42	8,7
1,1–5 ha	193	39,9
5,1–10 ha	58	12,0
10,1–20 ha	48	9,9
20,1–50 ha	44	9,1
50,1–100 ha	26	5,4
100,1–300 ha	20	4,1
300,1 ha felett	2	0,4
<i>Összesen</i>	<i>484</i>	<i>100,0</i>
Hiányzó válasz	5	
<i>Mindösszesen</i>	<i>489</i>	

Saját szerkesztés az MVH 2012. évi támogatási adatai alapján.

A másik lehetőség a fenti adatok értelmezésére, ha összehasonlítjuk azokat más térségek adataival. Igazodva a statisztikai adatok rendszeréhez, a térség adatait (ez esetben a kistérségi adatokat) a megyei és az országos földbirtokadatokkal vetjük össze az alábbiakban a 2010-es Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ) adatait felhasználva (3. táblázat).

A térségben az átlagos üzemméret – az egyéni gazdaságok és a gazdasági szervezetek esetében egyaránt – elmarad az országostól, de a megyei átlagnál az egyéni gazdaságok fajlagos mutatóinak értékei magasabbak. Ugyanakkor – annak ellenére, hogy a térség elsősorban gyümölcskultúrájáról nevezetes – az egyéni gazdaságok körében a szántóföldi gazdaságok aránya az az indikátor, amely mind a megyei, mind az országos adatokhoz képest jelentős többletet mutat. A szántóföldi gazdálkodók teljes népességbeli aránya kifejezetten magas: 7,3 százalék, az országos átlagot kétszer meghaladja, és a megyei átlagnak is több mint másfélszerese.

Ugyanez mondható el a kertészeti hasznosítású területek és a házikertek arányáról is (4. táblázat). Az adatokból az is kiolvasható, hogy a kertészeti hasznosítású területek szinte teljes egésze egyéni gazdaságok kezelésében van, míg az ország más területein a gazdasági szervezetek is részt vállalnak a kertészeti tevékenységekben. Vélhetően részben a házikertek, szőlőkertek hagyományosan magas száma, részben pedig a nagyüzemi gyümölcsstermesztés visszaszorulása lehet az oka annak, hogy a gazdasági szervezetek kezében gyakorlatilag nem maradt kertészeti hasznosítású terület a Zalaszentgróti kistérségben.⁹

⁹ Esettanulmányunk további részeiben kevesebb figyelmet tudunk szentelni a kertészeti ágazatnak és a háztáji gazdálkodás helyzetének, a kérdés mélyebb vizsgálata további kutatást igényel.

3. táblázat: A mezőgazdasági tevékenység jelentősége a Zalaszentgróti kistérségben, 2010

	Gazdaságok száma, db/1000 fő	Gazdaság átlagos mérete, ha	Szántóföldi gazdálkodók aránya az össznépeségben, %
Zalaszentgróti kistérség	130,53	–	–
Zalaszentgróti kistérség – gazdasági szervezetek	1,24	111,89	0,06
Zalaszentgróti kistérség – egyéni gazdaságok	129,29	3,24	7,27
Zala megye összesen	89,40	–	–
Zala megye összesen – gazdasági szervezetek	1,21	155,09	0,07
Zala megye összesen – egyéni gazdaságok	88,19	2,14	5,55
Magyarország összesen	56,93	–	–
Magyarországi gazdasági szervezetek	0,85	216,57	0,05
Magyarországi egyéni gazdaságok	56,08	3,42	3,11

Saját szerkesztés a KSH ÁMÖ 2012 adatai alapján.

4. táblázat: A kertészeti és házikerti tevékenység jelentősége a Zalaszentgróti kistérségben, 2010

	A kertészeti besorolású területek* aránya a mezőgazdasági területből, %	Egy gazdaságra jutó kertméret	Konyhakertek az összes gazdaság arányában, %
Zalaszentgróti kistérség – gazdasági szervezetek	0,41	0,48	–
Zalaszentgróti kistérség – egyéni gazdaságok	3,79	0,15	65,3
Zala megye összesen – gazdasági szervezetek	1,73	3,13	–
Zala megye összesen – egyéni gazdaságok	5,05	0,13	71,8
Magyarországi gazdasági szervezetek	1,65	4,21	–
Magyarországi egyéni gazdaságok	5,13	0,22	59,0

* Szőlő- és gyümölcs-termőterület, valamint konyhakertek (egyéni gazdaságok esetén) aránya. Saját szerkesztés a KSH ÁMÖ 2012 adatai alapján.

A gazdálkodásról, a földbirtokmegoszlásról fontos információkat tudtunk gyűjteni a falugazdászoktól, bár ezek döntően szubjektív adatok, mégis fontos mutatói az agrárium helyi percepciójának. Két falugazdász egymástól független becslése szerint a térségben mintegy ezer gazdálkodó van, „közülük 200 komolyabb”. A közepes és nagygazdákkal készített interjúk alapján ez a szám sokkal alacsonyabbra becsülhető.

Gazdaságtípusok – üzemtípusok

Az alábbiakban a Zalaszentgróti járásban jellemző üzemtípusokat mutatjuk be. Az üzemtípusok kialakításánál a legfontosabb szempont az üzemméret és a gazdaság kezelésében lévő földterület volt, de emellett a termékszerkezet, a termelésszervezés és a piaci orientáció jellege is befolyásolta a típusképzést (Juhász 2006). Ezeken a jellemzőkön kívül bemutatjuk a birtokok eredetét, az üzemek tulajdonosi szerkezetét, a jövőbeli terveket (a földhasználat jellemzőit, a gazdaság öröklésére vonatkozó stratégiákat), a jellegzetes munkaerő-használatot és a gazdálkodás során alkalmazott tudásformákat (Tovey 2008).

A fentiek alapján a legkisebb, öt hektár alatti gazdaságokat nem vizsgálva öt üzemtípust lehet megkülönböztetni: a mezőgazdasági nagyüzemeket, a hagyományos középgazdaságokat, az innovatív középgazdaságokat, a helyitermék-előállítókat és az önkormányzatok szervezte szociális földprogramra alapított üzemeket.

Pusztán az MVH támogatási listája alapján nehéz megbecsülni, hogy valójában mekkorák a térség mezőgazdasági nagyüzemei. A legnagyobb földalapú támogatásban, valamint a legmagasabb támogatásban részesülő gazdaságok és gazdálkodók listáját bővítettük a dokumentumelemzés és az interjúk alapján. A továbbiakban bemutatjuk, hogy a saját bevallásuk, illetve a többi gazdálkodó ismeretei szerint mekkora területen gazdálkodnak, mi a fő profiljuk, kikkel működnek együtt. Érdemes megjegyezni, hogy az interjúk szerint az MVH támogatási listában felsoroltakon kívül is azonosíthatóak nagybirtokok a térségben, így például egy pakodi központtal működő sertéstelep, amely vállalkozásnak a megyeszékhelyen van a központja.

Mezőgazdasági nagyüzemek

A tanulmányban nagyüzemnek tekintem a 300 hektár feletti földterületet művelő gazdaságokat, amennyiben állattenyésztéssel is foglalkoznak, a jelentős állattenyésztő gazdaságokat (30 millió forint állattóljéti támogatás felett), illetve a 450–500 hektár feletti, csak szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozó gazdaságokat.

A támogatási adatok, a dokumentumelemzés és a terepmunka alapján az alábbi gazdaságokat, gazdaságcsoportokat sorolhatjuk a nagyüzemek közé (5. táblázat).¹⁰

¹⁰ Nem sikerült minden gazdaságot a kutatás során felkeresnünk.

5. táblázat: A Zalaszentgróti járás mezőgazdasági nagyüzemei, 2012

Név	Település	Teljes támogatás, MFt	Támogatott birtok, becsült adat, ha
Váll Farm Kft.*	Pakod	216,8	n. a.
Grót Ker. Zrt.	Türje	216	1280
HBM Kft. & H. család	Zalabér	182	1200
Sz. Gy. & Kaiser Kft.	Tekenye	47,1	393
A. H. (a „német”)	Mihályfa	25	252,5**
D. család	Nagygörbő	14	450

* A gazdaság honlapja és sajtóinterjúk (Wagenhoffer 2012) alapján.

** A gazdálkodó megközelítően 1000 hektár szántóföldi területet művel a fellelhető dokumentumok és a helyben készült interjúk szerint.

A térség legnagyobb földbirtokának tulajdonosa a volt állami gazdaságból alakult Grót Ker Zrt. A cég kiemelkedő sajátosságát mindazonáltal nem a művelésükbe tartozó földterület mérete (1280 hektár), még csak nem is az adja, hogy a szántóföldi gazdálkodás mellett jelentős az állattenyésztési ágazata (380 darabos tejelő szarvasmarha-állomány), sőt több mint 800 hektáron nyújt gépi szolgáltatásokat is. A képzett helyi szakembergárdának, a környékbeli eredményeket meghaladó termésátlagoknak, valamint az erős menedzseri személetnek köszönhetően emelkedik ki a többi környékbeli üzemek közül. *„Nálunk növényvédő szakmérnök van, diplomás alkalmazottaink vannak, akik tudják, hogy mit mikor kell csinálni.”* A Zrt.-ben a menedzseri és a tulajdonosi szerepek elválnak; a menedzsmet, ahogy a dolgozók többsége is helybeli, régóta a társaságnál dolgozik, és a jelenlegi tulajdonosok is a megyében laknak. Annak ellenére, hogy kialakult vevői értékesítési kapcsolatokkal tartanak fenn, minden évben megversenyeztetik a beszállítókat és felvásárlókat, azonban a kialakult árat tartják. Mivel a térségében jó minőségűnek számító, átlagosan 17 aranykoronás földeken, szakképzett mérnökök vezetésével, jó gépekkel intenzív technológiát alkalmazva gazdálkodnak, az egy hektárra eső bevétel stabilan magas (ha csökken a termésátlag, azt általában követi a termékek magasabb ára). Gazdálkodásukat szigorúan ellenőrzik. A belső elszámoláson alapuló költség-haszon elemzések mellett rendszerek a talaj tápanyagvizsgálatai is. A foglalkoztatottak száma jelenleg 65 fő, töredéke a rendszerváltozás előtti létszámnak.

Az üzemnek 2030-ig érvényes földbérleti szerződése van, ezért az új földtörvény¹¹ változásaitól nem tartanak.

Az állami gazdaságot a kilencvenes években a dolgozók, a menedzsmet és az akkori vevők vásárolták fel, a meghatározó tulajdonosok az állami gazdaság korábbi vezetői lettek, akik továbbra is vezetőként dolgoztak a Zrt.-ben. 2012-ben az akkori vezetők, egyben tulajdonosok a nyugdíjhoz közeledve úgy döntöttek, hogy eladják a céget. Egy szakmai befektető, az 1900 hektáron gazdálkodó, a szomszédos járáshoz tartozó pókaszetpetki

¹¹ 2013. évi CXXII. törvény a mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról

Zalagrár Kft.¹² teljes egészében felvásárolta a céget, s jórészt tőkeemeléssel meghatározó tulajdonossá vált. A helyiek elmondása szerint ennek a gazdaságnak a tulajdonosa egy külföldről hazatért emigráns magyar család, a gazdaságot irányító tulajdonos helyben lakik: „*visszavásárolták a pókaszepteki régi családi birtokot*”. Az új tulajdonos sokat tett a cégért: „*mára megint elérjük és meghaladjuk a megyei átlagokat*”.

A cég egyik jelentős piaca a délszláv államok és Ausztria, ide szállítják a lucerna pelletet. A vetőmagot az országon belül értékesítik az IKR¹³-nek, a Cargillnak¹⁴, akiktől általában beszerzik a növényvédő szereket, műtrágyát, és bár a kapcsolatok stabilak, akár szerződésről szerződésre újratárgyalják az árat. Őszi búzát integrálnak, ők minősítik a terményt, majd a szokott felvásárlónak kereskedőnek értékesítik, miután megversenyeztették azokat, és szerződést kötöttek velük.

A többi nagyüzem családi alapon szerveződik, azaz egyértelműen köthető egy helyi családhoz. Általában a családtagok tulajdonolják a termelőeszközöket, és a család egyik tagja hozza meg a stratégiai döntéseket. Azonban ezeknek egy része is a korábbi téesz vagy állami gazdaság egy-egy valamikori telepének működtetését vette át. Mindegyiket a rendszerváltozás után alapították, kezdetben jellemzően szántóföldi növénytermesztést folytattak, ahogy a környéken más gazdálkodók is, de majdnem mindegyik elkezdett foglalkozni állattenyésztéssel, sertés- (Váll Farm Kft.), baromfitenyésztéssel (Kaiser Kft.) vagy húshasznú marhatartással (HBM Kft.) is az elmúlt tíz évben. Az állattenyésztési ágazat éppen a nagyüzemek közé sorolt egyik legkisebb gazdaság esetében hiányzik (D. család). A Végh Farm Kft. kivételével az állattenyésztőknek van saját földterületük. Az állattenyésztés ezekben a gazdaságokban biztos piacot jelent a saját termelésben előállított takarmánynövényeknek. Mindegyik ebbe a csoportba sorolható állattenyésztő törekszik saját takarmánykeverő üzem kialakítására. A gazdaságokat a tulajdonosok maguk vezetik, a menedzsmenttel, értékesítéssel, beszerzéssel kapcsolatos döntéseket – éppen úgy, mint a termesztéstechnológiai döntéseket – ők hozzák, esetenként fogadnak csak szaktanácsadót, illetve fordulnak az őket input anyagokkal ellátó integrátor céghez. A szántóföldi ágazatban 1–5 főt foglalkoztatnak, traktorost, illetve apróbb munkákra kiegészítő személyzetet. Az állattartás valamivel több, 10–20 fő foglalkoztatását is indokolja. Ennél a csoportnál gyakori a pályázás, a hitel mellett ez a valódi forrása a fejlesztéseknek. A korszerűsítéseket, beruházásokat alapvetően pályázati forrásokból fedezik. Beszerzéseiket vizsgálva kisebb rugalmasságot látunk, mint a volt állami gazdaságnál: jellemzően több évre elkötelezik magukat, esetenként maguk is végeznek felvásárlást. Értékesítési kapcsolataik szintén hosszú távúak.

Mezőgazdasági középüzemek

Mezőgazdasági középüzemnek azokat a gazdaságokat tekintjük, amelyek maximum 450 hektáros területet művelnek, illetve maximum 300 hektárt, amennyiben állattenyésztést is

¹² Zalagrár Kft.: <http://www.zalagrar.hu/kapcsolat.html> (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

¹³ IKR Agrár Kft.: <http://ikragrar.studioesztetika.hu/koszonto/> (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

¹⁴ Cargill Magyarország Zrt.: <http://www.cargill.hu/hu/about/overview/index.jsp> (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

folytatnak; a maximális támogatás (két kivétellel) ebben a csoportban 20 millió forint alatti. Az üzemtípus alsó határát sokkal nehezebb meghatározni. A kiinduló célunk az volt, hogy olyan gazdaságok jelenjenek meg ebben a csoportban, amelyek önálló megélhetést biztosítanak. Szántóföldi növénytermesztés esetén az 50 hektárnál kisebb gazdaság biztosan nem alkalmas erre.

A mezőgazdasági középüzemeket tehát nem lehet az előzőekhez hasonlóan kigyűjteni az MVH támogatási adatbázisából. 39 darab 50 és 450 hektár közötti birtok található az adatbázisban (ezek között van, amelyik egyértelműen köthető valamelyik előzőekben bemutatott gazdasághoz), és további 46 tételt tartalmaz a 20 és 49,9 hektár közötti birtokosok listája. Ez utóbbi csoport azért érdekes, mert az itt felsorolt gazdaságok között több is együttműködik más gazdaságokkal, illetve ebben a csoportban találhatóak állattenyésztő gazdaságok és munkaintenzív gazdaságok is; itt általában a magas támogatási összeg árulkodik arról, hogy közép méretű üzemet működtet a támogatások kedvezményezettje. A terepmunka során arra törekedtünk, hogy a támogatási listában külön megjelenő, de azonos üzemhez tartozó egységeket együtt elemezzük. A 6. táblázatban azok a középüzemek szerepelnek, amelyeket az interjúk vagy a dokumentumelemzés során elértünk, megtaláltunk.

6. táblázat: A Zalaszentgróti járás jelentősebb mezőgazdasági középüzemei, 2012

Név	Település	Teljes támogatás, MFt	Támogatott birtok, ha	Kiegészítő tevékenység
Hun D.	Zalaszentgrót	31	220,20	n. a.
T. D.	Zalaszentgrót	36	217,41	nincs
Kalász Kft.	Kisvásárhely	14	215,11	n. a.
H. I.	Zalaszentgrót	12	189,66	nincs
X.-né T. M.	Mihályfa	8	174,45	helyben aktív
B. család	Zalaszentgrót – Kehidakustány	24	174,12	helyben aktív, idegenforgalom
S. P.	Zalaszentgrót	14	152,31	n. a.
H. V.	Türje	17	151,72	nincs
S. L.	Mihályfa	9	138,63	nincs
dr. N.-né J.	Zalaszentlászló	19	136,01	idegenforgalom
T. Gy.	Türje	19	120,02	szőlő és bor
K. K.	Batyk	8	112,53	n. a.
dr. F. G.	Zalaszentgrót	27	111,63	főállásban házi orvos
id. S. B.	Óhíd	10	105,55	tejfeldolgozás
N. L.	Zalaszentgrót	10,2	99,07	gépi szolgáltatások

Saját szerkesztés az MVH 2012. évi támogatási adatai, helyi adatközlők és dokumentumok alapján.

A táblázat második és harmadik adatoszlópa alapján kirajzolódnak a középüzemek jellemzői, az utolsó oszlopban pedig az üzemek kiegészítő tevékenységeit mutatjuk be; azt,

hogya a szántóföldi termelés, illetve az állattenyésztés mellett milyen további tevékenységet végeznek. Ezt azért tartjuk fontosnak, mert az interjúk elemzése során úgy találtuk, hogy a középüzemek esetében lényeges a kiegészítő tevékenységek megléte. Amint ezt lejjebb részletesen is kifejtjük, a kiegészítő tevékenységet is végző középüzemek egyéb jellemzőikben is eltérnek a többi középüzemtől. Az alábbiakban a némileg önkényesnek tekinthető birtokméreten alapuló besorolás mellett bemutatjuk az üzemeknek azokat a jellemzőit, amelyek szintén indokolják, hogy egy csoportba soroljuk ezeket a gazdaságokat.

A középüzemek családi alapon szerveződnek, megtalálható közöttük szántóföldi növénytermesztéssel, borászattal és állattenyésztéssel foglalkozó üzem, jelentős kiegészítő tevékenységet, vendéglátást, élelmiszer-feldolgozást végző üzem, és olyan is, amelyiknek a vezetője emellett más kereső tevékenységet is végez: polgármester, vállalkozó (általában mezőgazdasághoz kapcsolódva), idegenforgalommal foglalkozik, vagy például orvos.

A középüzemek közötti szorosabb együttműködések családi, esetleg korábbi közös munkahelyi kapcsolatok alapján szerveződnek. Az ilyen együttműködések az jellemzi, hogy a családfő vagy egy nagyobb tapasztalattal, szakértelemmel rendelkező gazdálkodó végzi a gazdálkodási tevékenységet a tágabb család vagy a korábbi kollégák számára, azaz bár nem ő szerződik, de végső soron ő határozza meg, hogy mit termesszenek és hogyan, gyakran ő rendelkezik a művelési eszközökkel is. Ennél lazább együttműködéseként írhatók le azok, amelyek közepes méretű, valamint egyes nagyüzemek és/vagy integráló szervezetek között jönnek létre; azonban ezekben a kapcsolatokban a felek már nem egyenrangúak. A középüzemek általában szolgáltatásokat vásárolnak a nagyüzemtől: a betakarítás, szárítás, tárolás során szorulnak erre, valamint az input anyagok beszerzése során. Az új típusú szövetkezetek gyakran ezekre az integrátori kapcsolatokra építenek.

A középüzemek gépesítettsége rendszerint alacsonyabb fokú, a családtagokon kívül jellemzően idénymunkásokat foglalkoztatnak, így a gazdaságok jobban ki vannak téve a külső, természeti, gazdasági környezet változásainak, működésüket egy-egy kedvezőtlen időjárású év, az esetleges alacsony felvásárlási ár erősen befolyásolja. Fejlesztéseik általában önerőből valósulnak meg, de emellett időről időre próbálnak pályázati forrásokat és hitelt is igénybe venni. A középüzemek a földalapú támogatásokat is figyelembe véve átlagosan 4–5 millió forint közötti támogatáshoz jutnak évente.

Bár a csoportba sorolt gazdaságok a bemutatott jellemzők alapján hasonlóak, mégis érdemes két csoportra bontani őket aszerint, hogy milyen jellegű terméket állítanak elő, mennyire tekinthető a tevékenységük innovatívnak, mennyiben veszik figyelembe tevékenységük során a társadalmi, környezeti, gazdasági változásokat. A térségben találtunk olyan gazdaságokat, amelyek nem csupán előállítják a mezőgazdasági terményeket, hanem fel is dolgozzák, előállítanak olyan terméket, amelyet jobb áron, biztos piacon lehet eladni; ezeket innovatív középüzemeknek neveztük el. Az újításra nem törekvő, megszokott módszerrel növénytermesztést, állattenyésztést folytató gazdaságok elnevezése hagyományos középüzemek. A továbbiakban a két csoport jellegzetességeit mutatjuk be.

Hagyományos közép gazdaságok

A hagyományos közép gazdaságok közé tehát olyan üzemeket soroltunk, amelyek mezőgazdasági termékeket állítanak elő, és ezeket hagyományos csatornákon értékesítik. Az üzemek nagyobb része vagy csak állattenyésztéssel, baromfivédelemmel vagy sertéshizlálással foglalkozik, vagy csak növénytermesztéssel; a klasszikus kukorica, búza, napraforgó mellett esetleg repce, árpa jelenik meg a termények között. A gazdaságok mérete, mint irtuk, 50–450 hektár, a gépesítettség alacsonyabb fokú, bár traktoraik, erőgépeik vannak, a speciális művelő eszközök, permetezőgépek, kombájnok hiányoznak.

„Ilyen magánzókkal próbálok megoldani, meg egy permetezőt vettem, folyékony műtrágyát, vegyszerezést, azt meg tudom csinálni magam. De hát a kombájnozást, azt úgy igényelem, több ilyen mozaikokat rakok össze, aki éppen ráér.” (az egyik térségi hagyományos középüzem vezetője)

A gépesítettség alacsony foka a termelésbiztonságot nagymértékben csökkenti, hiszen így a szükséges munkát nem a technológia, az időjárás vagy a növény állapota szerinti optimális időpontban lehet elvégezni, hanem amikor a munkagép elérhető, megfelelő állapotban van. Ez a probléma különösen sújtja a kisebb gazdaságokat.

A mintában szereplő hagyományos középüzemek szinte mindegyikét 40 év feletti férfiak vezetik; csak egy nő található közöttük, de az interjúk és a dokumentumelemzések alapján látható, hogy ő is a férjével együtt vezeti a gazdaságot. A férfi gazdálkodók házastársa szintén besegít a gazdálkodásba, de gyakran önálló munkahelye, egzisztenciája is van; ahogy – mint korábban volt erről szó – nemritkán maguknak a gazdáknak is. A gazdálkodók átlagosnak tekinthető mezőgazdasági ismeretekkel rendelkeznek, növényvédelmi, tápanyag-gazdálkodási vagy speciális állattenyésztési kérdésekben szaktanácsadó segítségét veszik igénybe; esetleg az input anyagok beszállítói nyújtanak szakmai támogatást számukra.

Ezeket az üzemeket korábbi téesz-, illetve állami gazdasági dolgozók vezetik, amint az alábbi interjú idézet is példázza:

„'90-ig működött a téesz, egy jó öt évet dolgoztam ott. És akkor utána a téeszt felszámolták, itt különböző okok miatt, ugye, utána magángazdálkodásba kezdtünk, itt a téesznek a területein. És akkor közben morzsolódtak le, ugye, emberek, aki beszállt, ugye, mennyi pénzzel, tőkével, és akkor hát most hárman csináljuk végül is.”

A kilencvenes évek végére többé-kevésé elérték mai méretüket, növekedésre már gyakorlatilag nincs módjuk, mivel nincsenek a térségben szabadon bérelhető vagy vásárolható földek. Általában az idesorolt üzemek vezetői nem tervezik a tevékenységük bővítését, a gazdaság szinten tartásával is elégedettek lennének. Pályázati forrásokat csak nagyon szerényen vesznek igénybe, és lehetőség szerint csak kifejezetten kedvezményes hitelt választanak:

„Nagyon régen pályáztunk, de hatalmas gond, ha kiírják a pályázatot, akkor a pályázati pénznek legalább a 70 százalékát a kereskedő akarja elvinni. És most az idén meg, hogy kiírták a Matolcsy-hitelt¹⁵, azzal végül is jobban jöttünk ki.”

Az interjúink alapján úgy tűnik, hogy ebben a csoportban a legerősebbek a beszállítói, vevői kapcsolatok. Az állattartók esetében pedig különösen erős és hosszú távú kapcsolatok jellemzőek.

A gazdaság öröklése, továbbvitele általában megoldott a hagyományos középgazdaságok egy részénél. Ezt jelzi az is, hogy az interjúk egy részén a gazdálkodó fiú gyermeke is jelen volt, beleszóltak az elbeszélésekbe, de más alanyaink is jelezték, hogy valamelyik gyermekük készül átvenni a gazdaságot.

Innovatív középgazdaságok

A továbbiakban a helyi ökológiai gazdálkodókat, kisüzemi élelmiszer-termelőket, kecske- vagy tehénsajtkészítőket, nagyobb méhészeteket, borászatokat magukban foglaló csoportot mutatjuk be. A középüzemeknek ezt a csoportját a tevékenységük újszerűsége különbözteti meg leginkább a hagyományos középüzemek tevékenységétől, a törekvés arra, hogy olyan értékesítési módokra támaszkodjanak, amelyek a technológiát vagy az értékesítési csatornákat újraértelmezik. Ilyennek tekinthetjük az ökológiai gazdálkodást, a niche-piacok használatát, valamint az egyedi termékek előállítását. Ezek szintén családi alapon szerveződő gazdaságok, de az átlagos gazdaságméret általában valamivel kisebb, mint az előző esetben; a családtagok összevont földbirtoka esetenként 50 hektár alatt maradnak, a 100 hektárt pedig csak ritkán lépik túl; az egyik lovarda és panzió birtokol több mint 130 hektár földet, valamint egy tehenészetet. A gazdaságok gépesítettsége jó; kevésbé jellemző, hogy külső szolgáltató segítségét veszik igénybe, mint az előző csoport esetében. Az üzemek vezetői között több nő és fiatal is található, többnyire helybeliek, és kevésbé domináns körökben a korábbi télesztagság. Iskolázottak, jellemzően egyetemi végzettségűek. Érdekes, hogy szinte mindegyik aktív pályázó, és fontolgatja, hogy bővíti a gazdaságát, szeretne több állatot, alkalmazottat, újabb földeket, jobb gépeket. Hiteleket általában ezek az üzemek szintén nem vesznek igénybe a fejlesztésekhez.

Feltehető, hogy éppen az alacsonyabb tőkeellátottság és a kisebb földterület ösztönzi arra az ilyen gazdaságokat, hogy új piacokat keressenek. A fiatalabb átlagéletkor, a magasabb végzettség szintén állhat annak a hátterében, hogy ezek a gazdálkodók új megoldásokat keresnek.

Vevői, beszállítói kapcsolataik nagyon sokszínűek. A termékeik egy részét helyben értékesítik, közvetlenül a háztól vagy a közeli városok és a környék piacain, ami különösen igaz a sajtttermelőkre, borászokra (zalaszentgróti bort gyakorlatilag nem lehet a térségen kívül vásárolni), méhészekre:

¹⁵ Magyar Nemzeti Bank Növekedési Hitelprogram. <http://www.mnb.hu/letoltes/nhp2-folyt-termejtajekoztato-2014szept25.pdf> (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

„A sümegi piacon hetente egyszer értékesítjük, meg volt egy-két viszonteladónk.”
(sajtkészítő)

„...egy héten egyszer viszek házhoz. Aki azt mondja, hogy ő otthon van, és nem akar a piacra kizáródolni minden héten, annak én szerdánként a házhoz viszem.”
(kecsketenyésztő)

A felvásárlókkal hasonló kapcsolatuk van, mint más középüzemeknek, kifejezetten törekszenek az állandóságra:

„Egy kaposvári egyesület a felvásárló, van egy cégük, egy marhakereskedő cég, őnekik szoktuk eladni, hát horvát, szlovén, bosnyák, itt ezen a Balkánon szoktak landolni, ott híznak meg, és gondolom, ott kerülnek levágásra.” (sajtkészítő)

A fenti idézetek azt mutatják, hogy a hagyományos értékesítési formák, mint a hetipiac, hogyan válnak ismét népszerűvé; ez az állattenyésztők számára csekély, de biztos és folyamatos bevételt nyújt. A jelentős bevételt hozó növendéértékesítésben továbbra is a hagyományosnak tekinthető felvásárlás a meghatározó, emellett alkalmanként jelennek meg a közvetlen értékesítés különböző formái.

Az idegenforgalomban érdekelt gazdálkodók a német, osztrák piaccal tartanak fenn intenzív kapcsolatot, az ökológiai gazdálkodással foglalkozó üzem pedig hagyományos felvásárlókkal áll kapcsolatban. Az interjúk alapján egyértelműen kijelenthető, hogy az innovatív középüzemek gazdaságossági számítás alapján választották ki a termelési célt, de emellett személyes okai (összeegyeztethetőség a családi elfoglaltságokkal) is voltak a döntéseknek; az etikai vagy ökológiai szempontok szinte egyáltalán nem jelentek meg a döntés során.

„Az ötlet onnan jött, hogy a férjemet, amikor a téveszből kilépett, akkor valahogy megkeresték osztrák gazdák – nem tudom, hogy ő törvényesen vagy törvénytelenül szerzett itt területeket –, de az biztos, hogy '95 körül, már olyan 1000 hektárja volt. És az osztrákok hozták be ezt, hogy akkor most bio módon kellene termelni. És akkor a férjem meg átrakta a mi gazdaságunkra.”

Az ökológiai gazdálkodó maga tehát nem elkötelezett az ökológiai gazdálkodás eszméi mellett. A kecsketenyésztő is kifejezetten intenzív tartásra alkalmas, érzékeny fajtát tart. Az alábbi idézet arra példa, hogy a gazdaság kialakítását, a profil meghatározását a személyes élethelyzet határozza meg:

„Foglalkoztam én gyümölcsösrel, őszibarackkal, aztán, ugye, születtek a gyerekek, már hárman vannak. És hát valami olyasmit kezdtünk vagy kezdtém, ami a gyerekek mellett megoldható volt.” (kecsketenyésztő)

Az utolsó idézet egy útkereső gazdaság vezetőjétől származik; a külső gazdasági kényszerek hatását mutatja, azt példázva, hogy ezek a gazdaságok minden adódó lehetőséggel próbálnak élni és törekszenek a több lábbon állásra:

„...kaptunk is, meg nem is a tejért. Na, hát akkor aztán húsmarhára álltunk rá, először vettünk párat, utána saját állományból fejlesztettük. De a tejtermelés nem maradt teljesen abba, mert itt háznál, amit el tudtunk adni, azt a mai napig csináljuk. Aztán most három éve van lehetőség a tejfeldolgozásra, aztán mi is megpróbáltuk, már előtte készítgetett a feleségem sajtot, már saját célra. Aztán nagy sikere lett, aztán most ez is egy árbevétel, ez is egy lába a gazdaságnak igazából.” (sajtkészítő)

Helyi terméket előállító gazdaságok

A helyi terméket előállító kisüzemek nem biztosítják egyetlen családtag önálló megélhetését sem, azonban olyan árutermelő kapacitással rendelkeznek, amely lehetővé teszi számukra, hogy rendszeresen megjelenjenek a helyi, környékbeli piacokon, esetleg az interneten értékesítsék a termékeiket. Az alábbiakban csak az élelmiszer-termelő és -gazdálkodó mikroállalkozásokat mutatjuk be. Az idesorolható kistermelők között például gyógynövénykertészet, mézeskalácsütő, tökmagolajütő, méhész, borász, sajtkészítő, tésztagyártó, háztáji jellegű kertészetek, illetve ezekből származó feldolgozott zöldség-gyümölcs termesztők, háztáji baromfi- és sertéstartók találhatóak. A csoport nagyon heterogén, közös jellemzőjük, hogy helyi, tapasztalati tudáson alapul a tevékenységük, kis területen gazdálkodnak, elkötelezettek a környezeti és természeti értékek védelme mellett, egészségtudatosak.

A gazdálkodók között ugyan találunk olyat, aki régóta, a nyolcvanas évek óta folytatja a tevékenységét, de nem ez a jellemző. Tipikusan induló vállalkozások találhatóak ebben a csoportban, olyan gazdálkodók, akik azt tervezik, hogy néhány éven belül önálló megélhetést fog számukra biztosítani tevékenységük, amelyet jelenleg kiegészítő jelleggel folytatnak; szülési szabadságról visszatérő, programozó és nyugdíjas egyaránt megtalálható soraikban. A piacot szintén tudatosan választják; gyakran felkérésük is van egy-egy termék előállítására:

„[X. Y.] felkért minket, hogy alakítsunk ki itt egy felvásárlói kört, mert Nyugat-Dunántúlon nekik nincsen ilyen, és akkor úgy gondolták, hogy jó lenne, ha mi lennénk ez a pont, és a környéken mi tudnánk ezt a célt ellátni. Ez még jövőre valószínű, hogy meg is fog történni.” (gyógynövény-termesztő)

Az idézet példázza a tudatos piacválasztást és a jövőterveket egyaránt. Gyakran ők maguk aktívan törekszenek arra, hogy formálják a piacot: *„Online értékesíték, kapcsolatot tartok egészségügyi portálokkal, és blogot működtetek – a visszajelzések szerint sok vevő így talál ránk”* – hangzott el egy másik interjúban. A termelési mód kiválasztása is tudatos választás eredménye.

Ezek az üzemek a méretükből fakadóan nem hitelképesek, saját erőből tudnak beruházni, illetve a máshol megkeresett pénzt befektetni. Számukra gyakorlatilag csak a LEADER-

pályázatok nyitottak; egy részük aktívan részt vesz ezekben, pályázik a forrásokra. Ebben nagy segítséget nyújt számukra, hogy a Zala Termálvölgye LEADER Akciócsoport számára a zalaszentgróti helyi termékek felkutatása és marketingje kiemelt ügy. Korábban helyi termékbolt is működött a városban, de mivel nem volt sem megfelelő árualap, sem kielégítő kereslet, ezért kénytelenek voltak bezárni a boltot, azonban honlapjukon és prospektusaikban továbbra is rendszeresen frissítik a működő vállalkozások termékínátát és elérhetőségét. (A helyi termékfeldolgozásról önálló tanulmányban számol be Kiss Márta a kötetben.)

Szociális programokhoz kapcsolódó üzemek

Ahogy az ország más részein, úgy ebben a járásban is létrejöttek olyan kezdeményezések, amelyek mezőgazdasági jellegű tevékenységek révén próbálják keresethez juttatni a szegénységben élőket (Rácz 2013: 143). Ezek általában két csoportra oszthatók: az egyik típusban az önkormányzat vagy annak megbízottja földet, szaporítóanyagot, esetleg szerzőségeket, szaktanácsadást biztosít a helyiek egy meghatározott hányadának, a másik típusban az önkormányzat maga kezd mezőgazdasági tevékenységbe, a helyiek, jellemzően közfoglalkoztatottak pedig alkalmazottként vesznek részt a programban. Az első típust általában TÁMOP-, LEADER- vagy saját forrásból finanszírozza az önkormányzat, a másodikat a Start közfoglalkoztatási program¹⁶, illetve az EMET¹⁷-forrásokból finanszírozzák az önkormányzatok. Az EMET támogatási listák alapján két szociális földprogram kapott támogatást a járásban. Az egyik Szalapán, ahol az önkormányzat 2013-ban és 2014-ben nyert erre támogatást, a másik több település mellett Zalabéren, a Zala-KAR Foglalkoztató Nonprofit Kft. szervezésében, amely 2012-ben és 2013-ban nyert támogatást. Mindkét programot részletesen vizsgáltuk.

A Zala-KAR Foglalkoztató Nonprofit Kft. már a kilencvenes évek óta (1998) részt vett abban a szociális földprogramban, ekkoriban az első típusba sorolható tevékenységet végeztek, azaz a résztvevők önálló gazdálkodását támogatták. Ezt eredetileg a Népjóléti, majd a 2000-es években a Szociális és Munkaügyi Minisztérium finanszírozta (Márkus–Tóth 2010). A szervezet vezetésével 2009-ben 1,5 millió forint, majd 2010-ben 1,7 millió forint értékben helyeztek ki előnevelt csirkét, vetőmagot és palántát a helyi rászoruló családokhoz. A 2012-ben elnyert összesen 1,1 millió forintból több mint 80 család jutott támogatáshoz.¹⁸ Korábban nagyobb értékű élőállatot (malacot) is juttattak a több mint 200 rászorulóknak. Bár az évek során számos településen volt szociális földprogram,¹⁹ a vizsgálat idején csupán Szalapán, Mihályfán, Zalabéren, Túrjén működött csupán 45 család részvételével. A Zala-KAR Foglalkoztató Nonprofit Kft. az önkormányzatokkal közösen TÁMOP, LEADER és határ

¹⁶ <http://kozfoglalkoztataskormany.hu/> (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

¹⁷ Emberi Erőforrás Támogatáskezelő: http://www.emet.gov.hu/felhivasok/szocialis_foldprogram2/ (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

¹⁸ A programban részt vett települések: Döbröce, Sümegecsehi, Vindornyaszőlős.

¹⁹ Dötk, Pakod, Zalabér, Zalavég, Batyk, Túrje, Szalapa, Óhid, Sümegecsehi, Döbröce, Vindornyaszőlős, Kallósd, Kehidakustány, Zalacsány

menti együttműködések keretében is pályázott hasonló célokra²⁰ – „*Ha ott is nyerünk, ki lehet egészsíteni a programot*” –, így például őshonos gyümölcsfajták gyűjtésére, közösségi kertekre:

„...indítottunk egy közösségi kertet, itt szakmai irányítást is biztosítunk – ez egy tanulási folyamat; újra kell tanítani sokszor az embereket, már nem száll generációról generációra a tudás.”

Ez a program a résztvevők saját tulajdonában lévő földre alapoz, valamint azokra a területekre, amelyeket az önkormányzat a helyiektől bérel.

A térségben futó közfoglalkoztatási programok közül a zalabéri néhány éve kezdődött saját kezdeményezésre, de külső ösztönzés hatására; ennek keretében folyik itt mezőgazdasági tevékenység is:

„...hátrányos helyzetű kistérségek pályázhattak első körben, munkabérrel, pluszfejlesztésekkel. Szépen meg is kaptuk, akkor két fővel indítottunk, nem kiskert, meg nem ilyenbe gondolkodtunk, hanem legyen gomba (...). A következő évben (...) bejött a képzés, akkor kell egy kiskert is, oké, az egyik közfoglalkoztatottnak a hátsó kertjébe felhúztunk egy fóliát.”

Azóta egyre bővülő területen folyik gazdálkodás. A kutatás idején a gomba mellett különböző zöldségfélét, palántákat állítottak elő alig 0,8 hektáron, négy közfoglalkoztatott bevonásával (párhuzamosan további négy fő részesül mezőgazdasági oktatásban). A termékek nagyobb részét eladták a környékbeli piacokon, egy részét a települési rendezvényeken használták fel, illetve a rászoruló helyiek kapták meg.

Az alábbi idézet nemcsak a programot kivitelező polgármesteri hivatal és a Foglalkoztató Zala-KAR között kialakult együttműködésről mond el sokat, hanem arról is, hogy a rászorulóknak milyen lehetőségük van bekerülni a programba:

„Az önkormányzat megmondja, hogy ki jogosult részt venni, mi megkapjuk a listát, szerződést kötünk velük. Alkottunk egy szabályzatot, hogy ki vehet részt, az önkormányzat ehhez igazította a szociális rendeletét, felmérve, hogy kiket akar bevonni.”

A programban részt vevő települések rendszeres kapcsolatban állnak a BM illetékes főosztályával (Belügyminisztérium Közfoglalkoztatási Helyettes Államtitkárság), amint erről az interjúk és a sajtóhírek²¹ is tanúskodnak.

A Szalapán működő közfoglalkoztatás programmal az önkormányzat egyszerre több célt tud elérni: az üres ingatlanok megszerzésével, hasznosításával földet biztosít, amelyen

²⁰ <http://zalatermalvolgye.hu/node/656>; <http://zalatermalvolgye.hu/node/1739>; <http://zalatermalvolgye.hu/node/1656> (utolsó letöltések: 2016. 01. 11.)

²¹ http://www.zalatajkiado.hu/online_cikk/vissza-a-munka-vilagaba.html (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

a közmunkások termelni tudnak, munkát és lakhelyet a fiataloknak, valamint vásárlókat a szociális boltok.

A község a járás északnyugati részén elterülő település, amelyet elvándorló fiatalok, előregedő népesség, sok lakatlan ház jellemez, idegenforgalom nincs, a helyiek szinte egyáltalán nem gazdálkodnak, pedig korábban ennek volt hagyománya, a természeti, táji adottságok ideálisnak tűnnek a mezőgazdálkodásra:

„Az átlag teleknagyság 4000 m²: ház, kert, kicsi erdő, ami fogja a szelet, majd egy kicsi szántó. Régen ezek a szűk, keskeny, de hosszú telkek zsellértelkek voltak, itt mindenki saját maga megtermelte az élelmiszert és az állatainak a takarmányt.”

A kilencvenes évek végére kialakult a mai földbirtokstruktúra: négy nagy mezőgazdasági vállalkozó uralja a környéket, egyikük sem lakik a településen, némelyiküket sohasem látták. A fiatal polgármesternek két ötlete volt a helyzet megoldására, az egyik a helyi és a nem-helyi fiatalok településre csábítására, a másik a helyi termelés újraindítására vonatkozott.

Jelenleg a szociális szövetkezet használja az összes olyan földet, házhelyet, amelyeket az idős lakók nem hasznosítanak, ezek jobbára kicsi belterületi földek. Gyümölcsöseik vannak (egy dió-, kettő kisebb szilva-, illetve ribiszkeültetvény), egy oktatatókert, egy gyógynövényes kert (máriatövis, kamilla, sáfrányos szeklice, ánizs terem benne), valamint szántók, amelyeken takarmánynövényeket termelnek. Ezek egy részét a helybelieknek értékesítik, egy részét a közeli vadásztársaságnak. Középtávú céljuk, hogy olyan növényeket termeljenek, amelyeket fel lehet dolgozni a szociális szövetkezet sajtólójában. Helyben értékesítésre termelnek burgonyát, van egy konyhakert, a 2014. évi paradicsomteremést például helyben dolgozták fel, ahogy a ribizlit is, ezeket helyben értékesítették.

A Start közfoglalkoztatási program mezőgazdasági részében jelenleg 8–10 fő dolgozik, 8 fő képzésben vesz részt, emellett további 12 főt foglalkoztatnak. A szociális földprogramnak van egy olyan ága, amelyben 25 család vesz részt (a lakosság mintegy 20%-a). Ambíciózus terveik vannak, amiket a BM Szociális Programirodájának támogatása mellett LEADER-pályázat révén próbáltak megvalósítani. A pályázatot beadták, megnyerték, de hiába volt a 100 százalékos támogatás, a helyi akciócsoportnak kellett volna azt előfinanszírozni, ám nem tudtak hitelt szerezni, így kénytelenek voltak visszaadni a pályázati pénzt. Ez ma is megterheli a község és az Akciócsoport közötti viszonyt.²² Erre a programra épült viszont egy nyertes TÁMOP-pályázat is, amelynek keretében olajprést szereznek, valamint kialakítanak egy asztalosüzemet, amelyben méhészeti kellékeket fognak előállítani, és amelyben további 8 fő helyezkedhet el. A térség méhészeivel együttműködve úgy tűnik, már van is piaca a még el sem készült termékeknek. A beruházáshoz az önkormányzat is hozzájárult: kiépítette a víz- és villanyvezetékét, a BM meg támogatta a terület bekerítését és a tereprendezést, valamint az ólak kialakítását is egy egyedi döntés alapján. A BM illetékes

²² Az elmúlt évben felmerült a környékbeli falvak némelyikében, hogy elhagyják a térségfejlesztési társulást: „Van egy vízfej, és mindig az lesz, amit ők kitalálnak. Amíg az a lényeg, hogy az egyesület tagjai a saját pecsenyéjüket sütögetik addig minek vitatkozni a tervekről?”

főosztályával nagyon jó kapcsolatuk van, rendszeresen egyeztetnek velük. A programirodától kapnak eszközöket, és tapasztalatcserére is rendszeresen jönnek erről az osztályról. Összességében elmondható, hogy a két kezdeményezés hasonlóan tervezi az értékesítést: egyrészt szeretnék növelni helyben a választékot és versenyhelyzetet kialakítani, másrészt pedig bevételre szert tenni a megtermelt árucikkek értékesítéséből.

A tevékenységbe szeretnék minél több helybelit bevonni; a zalabéri polgármester és a Foglalkoztató Zala-KAR képviselői több nyilvános fórumon²³ elmondták, hogy a közösségi kertek létrehozásának célja számukra a helyi termékek, rövid élelmiszerláncok szerepének erősítése. A programok kiterjesztésében nehézség a helyi szervezők szerint, hogy

„...a munkanélküliséggel együtt kihalt az a népesség, aki ismeri a mezőgazdasági módszereket; nincsenek állatok, nem igazán vannak kertek, tavaly volt egy projektünk, próbáltuk meggyőzni az embereket, hogy komposztáljanak, változott a falusi szemlélet.”

A közkeletű várakozás szerint „a szociális földprogram rákényszeríti az érintettet, hogy dolgozzon benne”. A vizsgált közfoglalkoztatáson alapuló földprogramok résztvevői alacsony képzettségűek, az elsődleges munkaerőpiacon hosszabb ideje képtelenek elhelyezkedni, hasonlóan más közfoglalkoztatási programok résztvevőjéhez (Csoba 2010, Cseres-Gergely–Molnár 2014: 215). Némelyik program kevésbé kiterjedt, esetleg nem foglalkoznak állattenyésztéssel, illetve máshová értékesítik a terményeket, de mindegyik főtevékenysége kertészeti termékek előállítására, összesen 1,5–3 hektáros önkormányzati földterületen, amit a tervek szerint növelni szeretnék. Mindegyikben közfoglalkoztatottak végzik a kézi munkát, és általában egy nyugdíjas agrármérnök ad szaktanácsokat. A vizsgált programok mindegyike folyamatosan valamilyen jellegű külső támogatásban részesült: EMET, Nemzeti Foglalkoztatási Alap, esetleg egyéb EU-forrásból. A települések saját forrása a szervezésben részt vevő alkalmazottak bére volt legfeljebb. A programok kezdeményezői és az azokat végrehajtó önkormányzati vezetők egyaránt úgy gondolják, hogy ezek a programok nem tarthatók fent a különböző típusú támogatások nélkül.

A program a vidéki szegénységet feltehetően nem csökkenti, de munkát kínál azoknak, akik nem képesek sem az iparban, sem a nagyüzemekben, középüzemekben elhelyezkedni, és olcsó termékekkel gazdagítja a helyi élelmiszer-kínálatot olyan településeken, ahol alig egy-két bolt működik, és ahonnan a kisebb-nagyobb városok bevásárlóközpontjai nem vagy nehezen elérhetőek. A szociális földprogram keretei között termelt áru kedvezményesen jut el a fogyasztókhoz, nem ritkán adományként, erősítve a polgármester helyzetét.

²³ <https://prezi.com/swgyypj5n0e9m/teresgi-mezogazdasagi-programok/>; https://prezi.com/mmmz_ij0zgs2/_zalaberi-kozossegi-kert/; <https://www.facebook.com/notes/695790550436210/> (utolsó letöltések: 2016. 01. 11.)

Összegzés

A Zalaszentgróti járás mezőgazdaságát bemutató esettanulmány a térség agrárgazdaságának legfontosabb, egyben jellegzetes szereplőiről nyújt tablót. A „pillanatkép” az egyéni gazdálkodók közül azokat ábrázolja, akik főállásban és alapvetően mezőgazdasági tevékenységből élnek; a kiegészítő, háztáji gazdaságokra nem terjedt ki a vizsgálat.

Tanulmányunkban megállapítottuk, hogy a térségben az országos és megyei átlaghoz képest kisebb a birtokok átlagos mérete, több a középgazdaság. Több a gazdálkodó, és az egyéni gazdaságok átlagos mérete nagyobb, mint az országos és megyei átlagok; ez a tendencia igaz a szántóföldekre és a kert besorolású területekre egyaránt.

Kifejezetten nagyüzemet, amelyek igazolhatóan ezer hektár feletti területen gazdálkodik, vagy 100 millió forintot meghaladó támogatást kap, csak hármat találunk a vizsgált zalai kistérségben, további három, családi alapon szerveződő gazdaság rendelkezik 300–500 hektár szántófölddel és állattenyésztési ágazattal; ezeket a helyi közvélekedés szintén a nagyüzemi körbe sorolja. Az ilyenek képzett szakembergárdával rendelkező, a pályázati erőforrásokra nagymértékben építő korszerű üzemek, a jövőt illetően a kormányzati intézkedésektől függő egyéni stratégiákkal.

A középüzem-kategórián belül elkülönített hagyományos és innovatív középüzemek a családtagok mellett legfeljebb néhány állandó alkalmazottat foglalkoztatnak, a hagyományos gazdálkodást folytató középüzemi körben jellemzőbb az idényjellegű foglalkoztatás. Utóbbiak gépesítettsége is gyakran hiányos, ezért ezek a gazdaságok ki vannak téve a külső természeti és a gazdasági környezet változásainak, kényszereinek. Az innovatív középüzemek főként családi munkaerőre támaszkodnak, s nem csupán előállítják a mezőgazdasági terményeket, hanem feldolgozással és értékesítéssel is foglalkoznak, ezért annak ellenére, hogy jellemzően kevesebb földterülettel rendelkeznek, mint a hagyományos termékszerkezetű középüzemek, több lábbon állnak, ha szükséges, rugalmasabban váltanak, összességében kevésbé kiszolgáltatottak.

Ez utóbbi gazdálkodói körhöz sokban hasonlít a helyi terméket előállító gazdaságok erősen heterogén csoportja. Közös jellemzőjük, hogy tevékenységük helyi, tapasztalati tudáson alapul, kis területen gazdálkodnak, elkötelezettek a környezeti és természeti értékek védelme mellett, egészségtudatosak. Helyben több kezdeményezés, kis léptékű fejlesztési program is támogatja ezeket az üzemeket.

A hatodik üzemtípust a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó, önkormányzati szervezésű üzemek jelentik. A szervezők sokat várnak a közfoglalkoztatás mezőgazdasági formáitól, a bemutatott programok alapján azonban látható, hogy azok csupán a támogatásoknak köszönhetően életképesek, és a részt vevő közfoglalkoztatottak kiszolgáltatott helyzetére alapozva működhetnek. Ugyanakkor nem kínálnak hosszú távú munkalehetőséget, nem vonzóak a fiatalok számára, és nem oldják meg az ételmisszer-ellátással kapcsolatos kérdéseket sem.

Kutatásunk e zalai terepen azt igazolta, hogy a mezőgazdasági üzemek rendszere ki-kristályosodott az elmúlt évtizedben. A vizsgált kistérségben lényegében nincs bérelhető vagy megvehető termőföld. Az uniós csatlakozást követő időszak nyertesei a nagyüzemek és az innovatív, újítani képes középüzemek. E két gazdálkodói csoport képviselőinek van

jövőképük és – ezzel összefüggésben – sikeres pályázati stratégiájuk. A vesztesek, a minden lehetőségéből kimaradó tartós munkanélküliek számára jöttek létre a Start közfoglalkoztatási programokhoz kapcsolódó üzemek, azonban ezek a kezdeményezések csupán bizonytalan, a kiszolgáltatottságot tovább növelő mentőövek a föld nélküli, alacsony képzettségű, elvándorolni képtelen helyiek számára.

Irodalom²⁴

- Baumann Tímea (2008): „Kinek kell ez az iskola?” In Váradai Monika Mária (szerk.): *Kistéleplések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, 568–591. http://www.rkk.hu/rkk/keti/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf
- Bíró Éva – Óvári Miklós – Varga Anna – Bódis Judit (2012): A Vergyálomi szőlőhegy (Zala megye) tájtörténete és florisztikai értékei. *Természetvédelmi Közlemények*, 18, 58–66. http://www.mbt-biologia.hu/gen/pro/mod/let/let_fajl_megnyitas.php?i_faj_azo=759
- Cseres-Gergely Zsombor – Molnár György (2014): Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: TÁRKI, 204–226. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b331.pdf>
- Csoba Judit (2010): „Segély helyett munka.” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle*, 20 (1), 26–50. http://www.szociologia.hu/dynamic/szocszemle_2010_1_26_50_csobaj.pdf
- Domokos Veronika (2010): Szegény- és cigánytelepek, városi szegregátumok területi elhelyezkedésének és infrastrukturális állapotának elemzése különböző (közoktatási, egészségügyi, településfejlesztési) adatforrások egybevetésével. (Az elemzés a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség Koordinációs Irányító Hatóság LHH Fejlesztési Programiroda megbízásából készült.) Budapest: Ecotrend Bt.
- Glózer Rita – Váradai Monika Mária (2008): „Jó itt lenni.” Sümegcsehi – egy él(het)ő kisfalu. In Váradai Monika Mária (szerk.): *Kistéleplések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, 592–643. http://www.rkk.hu/rkk/keti/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf
- Gyarmati Krisztina (2005): Kispárcellás művelésű dombvidéki szőlőhegyek tájszerkezetének kialakulása és fejlődése. *Tájökológiai lapok*, 3 (1), 1–12. http://www.tajokologiai-lapok.szie.hu/pdf/200501/05_Gyarmati.pdf
- Jáger Alexandra (2011): A Grót Coop Kereskedelmi és Szolgáltató Zrt. tevékenységének bemutatása, és működésének elemzése. Szakdolgozat. Zalaegerszeg: Budapesti Gazdasági Főiskola Gazdálkodási Kar Zalaegerszeg. http://193.6.240.222/konyvtar/uploads/doku_e-konyvtar/digitalis_dolgozatok/dido-2011/10830_j%C3%A1ger_alexandra_2011maj.pdf
- Juhász Pál (2006): A falusias terek gazdasági, társadalmi és politikai gondjairól. *Erdélyi Társadalom*, 3 (2), 23–42.

²⁴ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2016. 01. 11.

- Kovács Katalin (2005): Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. In Bognár László – Csizmadya Adrienne – Tamás Pál – Tibori Tímea (szerk.): *Nemzetfelfogások – Falupolitikák*. Budapest: Új Mandátum – MTA SZKI, 141–152.
- KSH ÁMÖ (2012): *Földhasználat és állatállomány Magyarországon, 2010 (településsoros adatok)*. Magyarország mezőgazdasága (ÁMÖ), 2010. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/foldhaszn/foldhaszn10.pdf>
- Márkus Péter – Tóth Erzsébet (2010): A szociális földprogramok szerepe a hátrányos helyzetű vidéki népesség megélhetésében. *Kertgazdaság*, 42 (1).
- Rácz Katalin (2013): Szegénységkezelés aktív eszközökkel? In Kovács Katalin – Váradi Monika (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Budapest: Argumentum, 135–155. http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/292/2/varadim_hatranyban_videken_2013.pdf
- Szijártó Zsolt (2008): „...olyan ez a hely, mint egy igazi Bermuda-háromszög...” – Nagygörbői perspektívák In Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, 530–567. http://www.rkk.hu/rkk/keti/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf
- Tovey, Hilary (2008): Introduction: Rural Sustainable Development in the Knowledge Society. *Sociologia Ruralis*, 48 (3), 185–199.
- Váradi Monika Mária (2008): „Mi itt csak kis dolgokat tudunk egymás mellé rakni.” In uő: *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, 490–529. http://www.rkk.hu/rkk/keti/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf
- Váradi Monika Mária (szerk.) (2008): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum. http://www.rkk.hu/rkk/keti/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf
- Virág Tünde (2006): A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 16 (1), 60–76. <http://www.szociologia.hu/dynamic/0601virag.pdf>
- Wagenhoffer Zsombor (2012): Végh Zsolt. *Magyar Állattenyésztők Lapja*, 17 [40] (9), 34.
- ZalA-KAR Helyi értéket! Vidékfejlesztési Munkacsoport (2004): *A Zalaszentgróti Statisztikai Térség Agrárstruktúra- és Vidékfejlesztési Programja*. 1. köt. Helyzetelemzés, 95 p.